

ВІДГУК

**офиційного опонента на дисертацію Бойка Петра Анатолійовича
«Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту
останньої чверті XVIII – початку XIX століття», представлену на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06 –
історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни**

На тлі величезного обсягу наукових текстів, створених упродовж останнього часу особливу увагу привертають роботи наукової школи істориків, яку було чверть століття тому започатковано та розвинуто професором Анатолієм Васильовичем Бойком (1960 – 2010). Учень таких знаних джерелознавців, як М.П.Ковальський, Г.К.Швидко, Ю.А.Мицик, він, у свою чергу, спромігся укорінити на запорізькому ґрунті славні традиції «дніпропетровської школи». Разом із цим, вкоренилася вона й на базі Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, де її презентує професор В.А.Брехуненко та його учні. Представників кількох поколінь цієї конгломерації вчених завжди відзначаються добротністю емпіричного підбору, оригінальністю у постановках завдань, творчими та, водночас, ґрутовими висновками. Одною із запоруک такої пошани слушно вважається джерельне забезпечення дослідницьких пошуків.

У цьому контексті поява дисертаційного дослідження Петра Анатолійовича Бойка є справою закономірною та очікуваною. Поєднавши найкращі здобутки своїх маститих вчителів та попередників, молодий науковець присвятив своє дисертаційне дослідження проблемі тісно пов'язаній, і це вже не дивно, не тільки подіям минулого, але й сьогодення. З огляду на форпостне значення сучасного запорізького краю для Української держави, донесення історичної правди про його споконвічних населенників до сучасних його мешканців, є не тільки пріоритетом, але й дієвою зброєю у справі протидії інформаційної агресії проти нашого народу.

Структура дисертації на загал є цілком виваженою та повністю відповідає як джерелознавчому канону, так і внутрішній логіці викладення матеріалу: вступ, чотири розділи, висновки, список джерел та літератури, додатки.

В цілому, **Вступ** до дисертації автор оформив у повній відповідності до вимог, які висуваються до робіт подібного роду: обґрунтував актуальність теми дисертаційного дослідження, сформулював мету та завдання, визначив об'єкт та предмет, окреслив хронологічні та територіальні межі, розкрив наукову новизну праці її теоретичне та практичне значення, визначив власний науковий внесок (питому вагу), подав відомості про зв'язок праці із науковими програмами та інформацію щодо рівня апробації положень (до речі, вельми ґрунтовної) і структуру дослідження (с. 5-8).

Разом із цим, вкажемо на кілька недосконалостей, помічених нами у вступній частині. Так, він не вказав точної дати до якої прив'язано нижню хронологічну межу дисертації. З цим не можна погодитись, адже «створення Олександрівського повіту в межах Азовської губернії» (с. 6), поза всяким сумнівом, таки було прив'язано до певного, чітко датованого, розпорядчого акту імперської влади. Крім цього, дисертантові не завадило б зробити відсылку до сучасних географічних реалій пр. описанні територіальних меж дослідження, адже не для всього наукового (читацького) загалу є зрозумілимaprіорі те, на яких саме землях розташувався Олександрівський повіт у межах 1806 р. (с. 7).

Перший розділ дисертації – **«Історіографія питання та методи дослідження»** (с. 9-44), складається із двох підрозділів.

У першому із них – підрозділ 1.1 **«Стан наукової розробки проблеми»** (с. 9-39), П.А.Бойком було детально проаналізовано хід формування інтелектуальних уявлень про залюднення земель колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового у перші десятиліття по його ліквідації. При цьому він спромігся створити розгорнуту картину наукового осмислення проблеми – від сучасників подій і аж до початку ХХІ століття. Основну увагу було зосереджено на прийомах та принципах виявлення джерел, введення їх до

наукового обігу, конструювання інтерпретаційних схем дослідниками історії заселення Південної України (у тому числі й її соціальної та демографічної складових) від кінця XVIII ст. і до нашого часу. Такий підхід дозволив дисертантові відійти від механічної аnotaції бібліографії по історичним періодам до справжньої історіографічної реконструкції факторів та форм досліджуваної ним проблеми. У результаті, автор цілком слушно зауважує, що історіографія досліджуваної проблеми перебувала під впливом притаманних конкретним історіографічним періодам оцінок та підходів у висвітленні історії регіону в цілому, визначені його ролі у військово-політичних планах Російської імперії, під пануванням якої перебувало населення краю впродовж усього досліджуваного періоду. Таким чином, процеси наукового осягнення джерельної бази було включено автором, водночас, і до історії України в цілому, і до регіональної історії земель історичного Запорожжя, і до тенденцій формування польової, камеральної та едиційної археографії у зазначений проміжок часу (с. 37-39).

Підрозділ 1.2 – «*Теоретичні засади та методи дослідження*» (с. 39-44), присвячений методологічній проекції дослідження, на нашу думку виглядає не таким однозначним. Крім вдалих та своєчасних характеристик (наприклад, аналізу наративного тексту за допомогою різноманітних методологічних технік), він містить майже «ритуалізовані» формули «історизму» та «об'єктивності» (с. 39). Однак в цілому, на користь автора, можна відзначити, що решта зasadничих принципів була прописана ним саме під його власну дисертаційну роботу. Те ж саме стосується й використаних ним методів, взятих із соціологічних і статистичних наук (с. 42-44).

Другий розділ «Рух документів та основні зібрання джерел з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття» (с. 45-89) складається з чотирьох підрозділів.

Перший із них – 2.1 «*Формування первісної джерельної бази та рух фондоутворення*» (с. 45-54), присвячений аналізу умов та обставин історичного контексту формування джерельної бази з історії Олександрівського повіту, а

саме – руху фондоутворення та специфіці формування поточних архівних комплексів при канцеляріях місцевих та центральних адміністративних установ (с. 45-54). Дисертант деталізовано розглянув різноманітні за змістом форми документації, що продукувалася російськими чиновниками на Півдні (у тому числі й на території Олександрівського повіту) на вимогу центрального уряду, із метою контролю за соціальними та демографічними процесами в регіоні. У результаті він ретельно розібрався із тим, від яких саме органів влади походили ті чи інші види розпорядчої документації, та як на них реагували місцеві урядники, спрямовуючи у відповідь звітно-облікову документацію. Із зауважень по параграфу вкажемо наступне: автор достатньо часто веде розгляд конкретних ситуацій, пов'язаних із управлінським контролем за населенням, з тих позицій, що будь-яка документація продукувалася на вимогу, спущену «зверху» (с. 48, 49, 51), в той час, як треба було зобразити й такі ситуації; коли саме «живе життя» населення колишнього Запорожжя, його несхожість та небажання уніфікуватись згідно загальноімперських норм, змушували можновладців шукати додаткові форми контролю та примусу, у тому числі й через механізми фіiscalного обліку.

Наступний параграф – 2.2 «*Архівні зібрання документальних джерел*» (с. 55-70), демонструє узагальнення власного археографічного пошуку автора, що проводився ним по архівосховищам Східної Європи. Зокрема, до уваги П.А.Бойка потрапили документи з архівних установ України (історичні архіви та рукописні зібрання Києва, обласні архіви Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя й ін.) та Російської Федерації (Москви, Санкт-Петербургу, Ростову-на-Дону). Сумарно – 57 фондів майже двадцяти архівних, музеїчних і бібліотечних установ. Як на нас, ці показники говорять самі за себе та свідчать про найширшу евристичну роботу, здійснену молодим дослідником. До того ж, відзначимо, що подібна фронтальна евристика стала можливою не лише завдяки достатньої кількості вільного часу та інших ресурсів, а, насамперед, через те, що дисертант ретельно розібрався у русі документообігу та заздалегідь зізнав, де саме можуть переховуватись ті чи інші документальні комплекси. Саме

завдяки такій обізнаності, потенційна джерельна база його дисертаційного дослідження й перейшла з гіпотетичних припущень на рівень конкретних джерелознавчих реконструкцій.

У якості побажання до цього підрозділу дисертації, вкажемо авторові на невикористання ним матеріалів Державного архіву Краснодарського краю (Краснодар, РФ), а саме фондів Чорноморської військової канцелярії. Серед їх облікової документації можна було віднайти цінні відомості про колишніх запорожців, які переселилися на Кубань саме із території Олександровського повіту (ДАКК, ф. 249, оп. 1, спр. 1, 17, 18).

У підрозділі 2.3 «*Археографічні публікації джерел*» (с. 70-78) П.А.Бойко висвітлив едиційний аспект процесу археографічного засвоєння вітчизняними та зарубіжними вченими джерел, які стосуються історії південноукраїнського регіону досліджуваного періоду в цілому та Олександровського повіту, зокрема. Відзначимо гарну обізнаність дослідника із основними публікаціями джерел за темою, те що він добре уявляє собі їх інформаційний потенціал та звертає увагу на те, що деякі із них, через фізичну загибель оригіналів, набули рис першоджерела. Разом із цим, вказуємо на той факт, що дисертант, чомуусь, згадує виключно про публікації науковцями XIX-XXI століть документальних джерел, забиваючи про оприлюднені мемуари, тревелоги (описи подорожей) та епістолярії. Наприклад, ведучи розмову про діяльність Д.І.Яворницького як археографа, не можна було оминути увагою підготовлену ним публікацію подорожніх записок архімандрита Луки (Яценка-Зеленського), які дають уявлення про рівень заселеності запорожцями-зимівчанами земель по течії р. Мокрої Московки (с. 73). Це при тому, що П.А.Бойко використовує цей наратив у роботі та він присутній у списку використаних джерел та літератури.

У параграфі 2.4 дисертації – «*Класифікація джерел з історії населення Олександровського повіту*» автор детально розбирає й досліжує принципову варіативність актуалізованих ним джерел (с. 79-89). Відзначимо, що намагання розібратися у еволюції та особливостях побудування комплексів джерел у контекстах різних культурних традицій, вимагало від автора вирішення низки

теоретично-методологічних питань класифікації і типологічних характеристик. Заради цього він пропонує свою власну класифікаційну схему, що базується на загальної типології та принципах евристичної насиченості. Під час викладення такої схеми, дисертант розкриває можливості реконструкцій, виходячи з характеру даних (с. 80-87).

Третій розділ «**Документальні, картографічні та наративні джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття**» (с. 90-149) складається з трьох підрозділів. Параграфи 3.1 – «*Документальні джерела*» (с. 90-116), 3.2 – «*Картографічні джерела*» (с. 116-133) та 3.3 – «*Наративні джерела*» (с. 133-149) автор дисертаційного дослідження присвятив аналізу основних груп і видів історичних джерел, які, власне, й складають, актуалізовану ним джерельну базу. Відразу відзначимо, що молодий дослідник демонструє достатню обізнаність із класичним джерелознавчим каноном та здійснює наукові процедури у відповідності до нього. Зокрема, П.А.Бойко дає розгорнутий аналіз використаних ним джерел, які, у випадку із його дисертацією, належать до писемних – документальних і наративних) і зображенських (а саме – картографічних). Автор ретельно описує кожен із цих комплексів, групуючи всередині кожного із них, окрім різновидів, згідно видових, функціональних та тематичних критеріїв.

Оцінюючи, в цілому, позитивно виконану ним роботу, як і завжди, не можемо оминути певні недоробки та лакуни. Так, у вступі до п. 3.1. він декларує свій намір зробити огляд по всіх документальних джерелах, однак, подає класифікаційну схему тільки для обліково-статистичних документів (с. 90), випустивши з уваги діловодну документацію (яку теж розглядає в межах параграфу) (с. 113-115). Ведучи розмову про п. 3.2, відзначимо, що на увагу заслуговує спроба дисертанта доповнити дані картографії відомостями, здобутими в результаті проведення археологічних експедицій (с. 132-133). З врахуванням власного досвіду участі у розкопках на території м. Запоріжжя (на території колишнього с. Вознесенівка) це значно підвищило інформативний

потенціал використаних ним карт. Однак, як прикрість виглядає той факт, що П.А.Бойко не використав численні напрацювання знаного запорізького вченого Олександра Олійника, присвячені дослідженню запорозьких зимівників в басейні р. Конка (саме територія Олексandrівського повіту). І наостанок, до змістової частини п.3.3. автору варто було згадати усні наративи (меморати) сучасних мешканців Вознесенівського району м. Запоріжжя, населених пунктів Запорізького, Вільнянського, Ново-Миколаївського та Гуляйпільського районів Запорізької області. Як показує практика, усні свідчення старожилів, містять перекази їхніх предків, які часто сягають глибиною у кінець XVIII – початок XIX століття. Це є тим більш прикrim, оскільки П.А.Бойко й сам брав участь у багатьох експедиціях із збору подібних відомостей, а їх матеріали зафондовані у зібраннях Рукописного відділу Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського при Запорізькому національному університеті.

Розкриття прийомів «внутрішньої критики» на прикладі конкретних методів характеристики інформативних можливостей джерел було продовжено дисертантом у четвертому розділі – **«Інформативні можливості джерел з історії формування населення Олексandrівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття»** (с. 150-209), який складається з трьох підрозділів: 4.1 *«Правове регулювання колонізаційних процесів»* (с. 150-162); 4.2 *«Формування населення повітового центру»* (с. 162-186) та 4.3 *«Соціальна стратифікація населення та взаємовідносини між референтними групами»* (с. 186-201). Саме текст цих трьох параграфів викликає у читача чи не найбільший інтерес, адже він сповнений свіжою, досі не актуалізованою фактографією та авторськими інтерпретаціями, здавалось би, «знаних» історіографічних сюжетів. Фактично, здобувач спромігся створити повновартісну історичну реконструкцію, яка панорамно зображує нам те, як імперський уряд намагався змінити традиційну етно-соціальну структуру населення краю, як (і головне, чому) попри такі намагання «фізіономія» Олексandrівського повіту залишилася, в цілому, українською, якими були складні колізії взаємовідносин

нових поселенців із місцевими запорожцями у перші десятиріч по ліквідації Січі тощо. Серед найбільш цікавих сюжетів Розділу 4 (зміст яких, водночас, є й найбільшими науковими здобутками П.А.Бойка) зазначимо наступні: 1) Виокремлення автором етапів впровадження наказів російських міжновладців щодо імперської колонізації краю (с. 150-151). При цьому дисертант спромігся показати взаємозв'язок прийняття управлінських рішень із практиками їх документування та зворотні реакції населення. 2) Реконструкція процесу «Текеліївського» перепису колишніх січовиків і їх родин наприкінці 1775 – на початку 1776 рр. та його вплив на долі споконвічних мешканців запорозьких зимівників і слобод (с. 151-152). 3) Доведення примату й домінування українського (й, насамперед, запорозького) елементу у формуванні населення майбутнього м. Олександрівська (сучасне Запоріжжя) та його селищ-сателітів. Дисертант показав, що останні повиростали із зимівників (с. 165-170). П.А.Бойко з'ясував, що навіть у такій специфічній категорії населення Олександрівської фортеці та її форштадту як «колодники» домінував український елемент (с. 175-177).

У загальних **висновках** до дисертації П.А.Бойко зробив узагальнення проведеного комплексного дослідження (с. 202-209). Вони являють собою вдалу квінтесенцію дисертаційного дослідження та повною мірою репрезентують положення основної частини. Відзначимо й той факт, що головні висновки дисертації знайшли відображення в численних публікаціях автора за темою.

Така «стандартна» частина будь-якого дисертаційного дослідження, якою є список використаних джерел та літератури (с. 210-282), в праці П.А.Бойка не тільки є цілком самостійною та самодостатньою, але й відразу привертає до себе увагу з огляду на ту фронтальну евристичну роботу, яку було здійснено автором у архівосховищах різних країн. Без сумніву вона ще прислужиться дороговказом не для одного майбутнього дослідника, який вирішить зробити історію запорозького козацтва XVIII ст. предметом власного наукового пошуку.

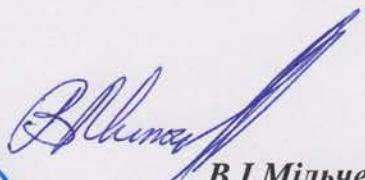
Додатки до дисертації, подані наприкінці тесту (с. 283-288), є своєрідним схематичним доповненням до змісту та мають незаперечну дидактичну цінність. Завдяки ним стає зрозумілим механізм створення документальних даних, специфіка підпорядкування населення окремим органам місцевого управління, згідно губернського устрою Російської імперії. Це, безумовно, посилює прикладне значення роботи для формування історичних знань у самої широкої аудиторії.

Якщо говорити про недоліки дисертаційного тексту в цілому, то скажемо, що кандидатській дисертації П.А.Бойка, як і іншим працям такого штибу, написаних молодими науковцями, можна закинути чимало зауважень. Деякі з них – загального характеру, окремі – більш конкретизовані та стосуються певних фактографізмів та хиб методологічного характеру. Втім, висловлені зауваження та побажання не впливають на високу загальну оцінку рецензованої нами роботи.

Отже, ми констатуємо той факт, що дисертаційна праця Петра Анатолійовича Бойка «Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття» являє собою самостійне, логічне та завершене наукове дослідження, яке було виконано на високому теоретичному рівні, у повній відповідності до вимог, а відтак її автор заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Запорізького національного університету

V.I. Мільчев

Засвідчує:

Вчений секретар ЗНУ

В.П. Снєжко